

З.І.Зайцева
(Київ)

ВЧЕНІ АРХІВНІ КОМІСІЇ – СКЛАДОВА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідження, що мали своїм об’єктом Україну, регіони останньої та різні періоди її історичного розвитку, велися рядом наукових закладів й товариств. Одні з них були створені у 40 – х рр. ХІХ ст., як Київська археографічна комісія, а деякі – у 1914 р., як, приміром, Київська вчена архівна комісія. Поряд з цими урядово-офіційними установами в Україні діяли й національні наукові товариства. Вказані категорії наукових інституцій загалом мали різну частку свободи наукової творчості, фінансові та видавничі можливості. Офіційно декларовані ними цілі не збігалися, але їх об’єднувала спільна сфера зацікавлень – наука.

В Україні діяло сім губернських учених архівних комісій: Таврійська у Сімферополі (1887 – 1923), Чернігівська (1896 – 1919), Херсонська (1898 – 1910; 1915 – 1918), Катеринославська (1903 – 1916), Полтавська (1903 – 1919), Харківська (1915 – 1916) і Київська (1914 – 1916). Остання мала Подільський та Волинський відділи (1915 – 1916). Це була низка урядово-офіційних установ архівно-археографічної сфери, які підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ й Археологічному інституту в Петербурзі. На практиці члени вищеназваних комісій проводили різнопланову дослідницьку роботу, що виходила за межі архівної справи. Цілий ряд обставин сприяв перетворенню їх у наукові інституції з широкою комунікативною інфраструктурою. Хоча вони й змушені були використовувати лексику казенного російського патріотизму, але по суті здійснювали широку українознавчу роботу. Їх діяльність мала певне значення у поживленні перебігу процесів інституціоналізації української науки

Саме через офіційний характер цих інституцій та неможливість здійснення ними відкритої програми українознавчих досліджень національна історіографія 20-х рр. оцінювала їх дещо скептично. Приміром, О.Ю.Гермайзе зазначав: “Українська наукова провінція пішла в дореволюційну добу шляхом загальноросійської практики. В Україні в губерніальних, не університетських містах закладаються оті, з легкої руки Калачова засновані, “ученые архивные комиссии”¹. В автора явно бринить незадоволення тим, що в Україні у галузі архівної справи не було створено оригінальних окремих, позаросійських форм.

Однак учені архівні комісії створювалися в Україні, як правило, за ініціативою місцевої наукової громадськості, яка була заінтересована у дослідженні краю. Вони мали контакти з відповідними товариствами, у тому числі й національними, що діяли в Росії та за її межами – Українським науковим товариством у Києві (УНТ) і Науковим товариством ім. Шевченка у Львові (НТШ). Це додавало їм духу демократичності й свободи наукового пошуку у галузі української археографії, збереження та вивчення культурних пам’яток. З огляду на сказане певний інтерес становить раніше не порушуване питання про взаємодію цих інституцій на ґрунті українознавчих досліджень, міру їх на-

---

лежності до української науки.

Як уже зазначалося, створення губернських учених архівних комісій пов'язане з ім'ям історика, юриста, архівіста, професора Московського та Санкт-Петербурзького університетів М.В.Калачова (1819 – 1885). Він уперше у Росії сформував в архівній установі (Московському архіві міністерства юстиції, 1865 р.) з осіб, що мали вищу освіту й могли на наукових засадах вести опис документів, особливий “вчений відділ”. За його ж ініціативою, в 1877 р. у Петербурзі було створено Археологічний інститут (на зразок, як він вважав, паризької *Ecole des Chartes*) для підготовки фахівців-архівістів². Опікуючись долею архівної справи, М.В.Калачов бажав поставити її на відповідний науковий рівень і в провінції. З цією метою, як засвідчують його виступи на археологічних з'їздах, він закликав науковців та адміністрацію створювати на місцях архіви та історичні товариства. Але тривалий час ця ідея не отримувала підтримки від влади. І лише у березні 1884 р. у дещо перетвореному вигляді її схвалив уряд Олександра III, й розроблене М.В. Калачовим “Положення про губернські архіви та вчені архівні комісії” було затверджене.

Різниця між первісним задумом і остаточним варіантом полягала у тому, що замість товариств, бул обрано нову форму “вчених архівних комісій”. В умовах російських традицій розвитку й організації науки, які відрізнялися централізмом та офіційністю, такий вибір став неминучим. Однак він був не найгіршим, оскільки забезпечував організаційну прив'язку вчених до архівної справи у провінції й уможлилював надання субсидій, принаймні з боку земств, для розгортання їх діяльності. Державний статус архівних комісій мав не останнє значення в забезпеченні систематичності їх документозберігаючої, науково-дослідної та видавничої роботи.

Спочатку такі комісії створювалися у тих губерніях, де не було університетів, наукових товариств й архівна справа залишалася без необхідного кваліфікованого догляду, що призводило до втрат цінних документів як історичного так і поточного характеру. На початку ХХ ст. мотиви їх створення дещо змінилися. Враховуючи вкрай незадовільний стан архівної справи та пропозиції місцевої наукової громадськості, Міністерство внутрішніх справ й Археологічний інститут давали час від часу дозвіл на відкриття нових комісій. Напередодні першої світової війни було вирішено створити їх в усіх губерніях.

Відкриттю кожної архівної комісії передувала організаційна робота дослідників, ентузіастів, учених-аматорів, керівників місцевих наукових товариств. Існуючі товариства наукового та більш широкого спектру діяльності – культурно-освітнього, просвітницького спрямування брали на себе левову частку праці у справі заснування архівних комісій. Саме їх наполегливості завдячують останні своїм відкриттям. Так, ідею заснування в Катеринославі вченої архівної комісії вперше було сформульовано у місцевій пресі ще в 1887 р., коли святкувався 100 – літній ювілей міста. У 1895 р. вона жваво обговорювалася в середовищі місцевої інтелігенції, що групувалася навколо “Екатеринославских губернских ведомостей”, але через відсутність фахівців археографів не могла бути реалізована. І лише у 1902 р. з ініціативи місцевого Наукового товариства, створеного професорами Вищого гірничого училища, яке відкрилося в місті у 1900 р., справа з відкриттям ученої архівної комісії набрала реальних обрисів.

Наукове товариство Катеринослава згуртувало навколо себе “представників місцевої інтелігенції різних становищ та спеціальностей, об'єднаних науковими інтересами”, – зазначав активний промотор цієї справи А.Синявський³. Крім природничих секцій, воно мало в своєму складі історичну, керів-

ництво якої сподівалося отримати права вченої архівної комісії з тим, щоб мати доступ до архівосховищ й розпочати пошукову та науково–видавничу діяльність на документально–джерельній базі. Однак Міністерство внутрішніх справ, у віданні якого знаходилося питання відкриття відповідних комісій, відхилило цю пропозицію, мотивуючи своє рішення тим, що право розбору архівних справ і документів різних відомств, а тим більше їх подальше зберігання не може бути надане таким громадським об'єднанням, якими є товариства. Ця відповідь спонукала А.С.Синявського до іншого шляху дій. Від імені ініціативної групи він подав губернаторові прохання про відкриття вченої архівної комісії, на яке Міністерство внутрішніх справ дало схвальну відповідь. Після полагодження всіх формальностей 16 березня 1903 р. відбулося перше зібрання останньої, урочисто відкрите губернатором Ф.Е.Келлером.

У Києві ініціатором створення архівної комісії виступило місцеве товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, яке в своєму складі мало висококваліфікованих спеціалістів і вчених. Серед них, приміром, були В.С.Іконников (голова), М.В.Довнар–Запольський, І.М.Каманін. На своїх перших засіданнях у березні–грудні 1911 р. товариство заслухало кілька повідомлень, зокрема О.І.Мердера, про недбале поводження з документами в губернських та повітових архівах краю. Щоб поправити справу, вирішено було створити у межах товариства архівну комісію з відповідними повноваженнями. З точки зору генези останніх в Україні дана обставина є прикметною.

Головний рушій справи відкриття такої інституції в Києві, архіваріус архіву при Університеті Св. Володимира І.М.Каманін підготував “Записку про заснування у Києві вченої архівної комісії”, в якій він, торкаючись її організаційної структури зазначав, що “у даному (Київському – 3.3.) разі вона повинна організуватися за зразком наукових товариств взагалі, складаючись з почесних і дійсних членів, а також кореспондентів та змагальників”⁴. Під клопотанням про відкриття вченої архівної комісії у Києві підписалися представники практично всіх міських наукових установ і товариств. 20 лютого 1914 р. відбулись її установчі збори.

Отже, ініціатива створення вчених архівних комісій йшла від місцевих учених, які вболівали за долю історичних пам'яток. Домагаючись їх заснування, наукова громадськість прагнула нейтралізувати бодай деякі наслідки кризової ситуації в архівній справі, що склалася у Росії через загальну неупорядкованість місцевих архівосховищ, їх вузько–відомчу приналежність, нищення архівних справ, спричиненого некомпетентністю працюючих з ними осіб, погані умови зберігання матеріалів, вивіз з України до Москви й Петербурга особливо цінних документів та ін. Наукова інтелігенція України усвідомлювала необхідність повсюдного створення національних архівних фондів. Не менш важливим спонукальним мотивом була зацікавленість дослідників у нормальному доступі до документальних джерел, оскільки значення індексу цитування архівних матеріалів зростав у тодішній науці й був прикметною ознакою наукових комунікацій.

Як офіційні організації, що підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, згадані комісії мали дозвіл на “негайний та без будь–яких перешкод” доступ до архівів усіх губернських і повітових закладів – так званих “присутствених місць” за тодішньою адміністративною лексикою, й монастирських та церковних архівосховищ. Головним їх завданням був відбір документів, що за походженням та інформативною цінністю підлягали довічному зберіганню. На практиці ж вони займалися значно ширшим колом питань – збирали та обробляли етнографічний матеріал, опікувалися музеями,

---

готували археологічні з'їзди й ін.

Будучи установами державно–урядового характеру, вчені архівні комісії в своїй діяльності не могли обійтися без елементів, властивих дещо іншим інституціям, якими є наукові товариства, що створюються і працюють на громадських засадах, а всі питання їх функціонування декларуються у статутах. Такого документа вчені архівні комісії не мали. Діяльність останніх регламентувалася згадуваним калачовським “Положенням”, яке мало стислий характер та питання про членство в них і поповнення взагалі не порушувало. Впродовж чверті століття більш вагомої законодавчої підтримки, потреба в якій час від часу відчувалася досить гостро, вони не мали⁵.

Невизначеність статусу вчених архівних комісій не в останню чергу стала джерелом “розмаїтих” характеристик їх сучасниками та дослідниками. Так, є в'їдливо критична оцінка директора Московського архіву Міністерства юстиції Д.Я.Самоквасова (“зібрання “учених” в особі чиновників, справників, неписьменних попів, відставної кози барабанщиків та недорослів”). Він розробив проект радикальної реформи архівної справи у Росії й з 1902 р. вимагав ліквідації комісій як шкідливих для установ, які до того ж відволікаються на інші напрями роботи. Існує оцінку останніх з боку історіографії 30 – 40–х рр. ХХ ст. (“осередки та ідеологічні опори царату”), а також істориків другої половини 60 –х – початку 90 –х рр. (“своєрідні громадсько–політичні осередки”, “напівсамодіяльні організації, центри гуртування прогресивних суспільно–політичних сил”).

Сучасні дослідники вчених архівних комісій акцентують увагу на тому, що вони відігравали роль наукових товариств краєзнавчого спрямування, але базують цю тезу на основі аналізу розроблюваної останніми тематики. Тобто автори акцентують увагу на краєзнавчому наповненні змісту їх роботи. Не відкидаючи цей незаперечний факт, детальніше зупинимось на тих моментах організації й діяльності архівних комісій, які наближали їх структуру та принципи діяльності до наукових товариств, робили їх більш відкритими для контактів з останніми й потенційно здатними збагатити науку.

По–перше, у вчених архівних комісіях, як і в наукових товариствах, de–facto діяв принцип членства: обиралися їх дійсні й почесні члени. Полтавська архівна комісія, заснована у жовтні 1903 р., на початку 1905 р. налічувала 60 дійсних та 19 почесних членів⁶. У Чернігівській комісії на 1 січня 1915 р. було відповідно 20 і 136⁷, а через рік кількість дійсних членів зменшилася на 26 осіб і становила 110 чол.⁸ Катеринославська архівна комісія в 1913 р., тобто через десять років після заснування, мала 10 почесних і 61 дійсного члена⁹. У Київській комісії, за її звітом про роботу впродовж 1914 р., налічувалося 55 дійсних членів¹⁰.

Серед почесних членів архівних комісій певну частку становили особи, які ставали ними за запрошенням, так би мовити, з огляду на ввічливість. Серед них були, як правило, директори Петербурзького та Московського археологічних інститутів, графиня П.С. Уварова, а далі – залежно від особистих контактів опікуна конкретної комісії – почесними членами могли бути відставні міністри народної освіти, внутрішніх справ, члени чи обер–прокурори Синоду та ін.

Однак у категорії почесних членів вирішальне значення мали авторитетні дослідники. На правах останніх запрошувалися визначні вчені з українських наукових центрів – Києва, Львова, Харкова, Одеси. На першому засіданні Полтавської вченої архівної комісії почесними членами було обрано В.Б. Антоновича, І.Є. Забеліна, на другому – Д.І. Яворницького, О.І. Левицького, Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова, О.Я. Єфименко, М.П. Дашкевича, А.І. Лебедин-

---

цева¹¹. 1913 р. Полтавська комісія мала 28 почесних членів. До вже названих додалися професори університету Св. Володимира В.С. Іконников, Новоросійського – І.А. Линиченко, Київської Духовної Академії – М.І. Петров й ін.¹²

Почесними членами Катеринославської комісії окрім авторитетних місцевих учених Д. Яворницького та Я.Новицького, стали також відомі українські історики – В.Б.Антонович, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський, В.М.Перетц, В.І.Пічета, М.Ф.Сумцов, які проживали поза регіоном¹³.

Авторитетні науковці консультували місцевих дослідників у спірних питаннях, зокрема про встановлення точної дати заснування того чи іншого міста, як це було у випадку з відзначенням 1000-ліття Чернігова, допомагали включатися їм у підготовку археологічних з'їздів, особливо Чернігівського, Харківського та Катеринославського, рецензували їх праці. Полтавська комісія зверталася в Київ до М.І.Петрова дати відзив на працю В.П.Леонтовського про Г.Сковороду, яку була згодом надруковано в п'ятому випуску її "Трудов"¹⁴. Чернігівська комісія просила доцента університету Св. Володимира В.Є.Данилевича порекомендувати студентів-філологів, знайомих з архівною справою й здатних здійснювати обстеження архівосховищ повітових установ під час літніх канікул¹⁵.

У перший рік роботи Полтавської комісії безпосередню участь в її засіданнях брав Д.І.Яворницький. 4 грудня 1903 р. він виступив у комісії з доповіддю про результати археологічних розкопок у Катеринославській і Херсонській губерніях¹⁶. Олександр Матвійович Лазаревський, будучи почесним членом Чернігівської вченої архівної комісії, участі в її засіданнях не брав, але завдяки листуванню з її головою П.М.Тихановим був у курсі справ останньої, робота якої в той час серйозно загальмувалася через некомпетентне керівництво¹⁷. Олександр Матвійович звертав увагу чернігівців на необхідність ретельного обстеження повітових архівів. На його думку, вони мали містити унікальні документи, варті опублікування.

Д.І.Яворницький у Катеринославі, займаючись переважно справами історичного музею імені О.Поля, брав участь також у роботі місцевої архівної комісії, членом якої був у 1903 – 1916 рр., (з лютого 1909 р. – почесним). Маючи солідний досвід археографічної роботи, він на початку роботи останньої пропонував розпочати обстеження архівосховищ одного з найстаріших козацьких монастирів – Самарського Пустельно-Миколаївського, місцевої духовної семінарії, губернського правління, а також родинних архівів Синельникових, Алексєєвих, Маламів, Байдаків¹⁸. Подальші публікації свідчать, що орієнтація науковця була слушною.

Участь в архівних комісіях видатних учених піднімала діяльність цих установ на достатньо високий рівень, розширювала географічні й інтелектуальні межі їх наукового простору.

Найчастіше саме від почесних членів установи отримували цінні дарування у вигляді старовинних рукописів і рідкісних видань. О.Я.Єфименко подарувала Полтавській комісії рукописи оригінальних справ, що велися Генеральним малоросійським судом з 1727 по 1739 р.¹⁹ Г.А.Милорадович віддав у користування Чернігівській архівній комісії 26-томне видання "Историко-юридических материалов", Ф.М.Уманець – монографію «Гетман Мазепа» та інші книги. У 1902 р. бібліотека останньої налічувала 2500 книг²⁰.

Аналогічною до категорії почесних членів була категорія дійсних. Її становили не лише вчені, які мали відповідні інтерес і науковий доробок, а й запрошені особи, котрі займали провідні посади в адміністрації. Серед них – керівники місцевих фінансових, залізничних, освітніх закладів та церкви.

Так, дійсними членами Київської вченої архівної комісії за запрошенням стали голови місцевої казенної палати, округу шляхів сполучення, окружного суду, попечитель учбового округу й інші посадові особи. Членство останніх полегшувало доступ фахівцям до відомчих архівів, результати обстеження яких часто були досить плідними. Навіть у випадку з Київською вченою архівною комісією, яка, зорганізувавшись у лютому–березні 1914 р., не встигла розгорнути всебічну роботу, вони були вражаючими. У листопаді 1914 р. І.Каманін звітував на засіданні Ради архівної комісії про результати розбору архівосховища Київської казенної палати. З переглянутих справ за 1810–1848 р.р. він відібрав для зберігання в архіві комісії 326. На зберігання йому ж було передано ще десять пачок справ кінця ХУІІІ ст., які містили дві книги “Рум’янцевського опису Малоросії (Київського і Переяславського полків)” та інші документи з історії краю²¹.

Представники місцевого істеблїшменту вважали за честь бути членами вчених архівних комісій. Попечителями їх були, як правило, генерал–губернатори (губернатори) або голови дворянських зібрань. Останні інколи очолювали комісії. Так, у Катеринославі головою комісії спочатку був обраний предводитель зібрання губернського дворянства М.І.Миклашевський, його товаришем (заступником) А.С.Синявський, які практично керували діяльністю створеної установи. Через деякий час головою Катеринославської комісії став новий предводитель місцевого дворянського зібрання, сенатор, член Державної ради князь М.П.Урусов. Через дворян – членів комісій швидше надходили відомості про цінні історичні матеріали у приватних фамільних архівах, через духовенство – про документи монастирів та церков, і вже потім розпочиналася робота фахівців з ними.

Отже, вчені архівні комісії за своїм членським та керівним складом були своєрідним симбіозом науковців і репрезентантів місцевої станово–привілейованої, фінансової й церковної еліти, кожна зі сторін якого мала власний інтерес та зацікавлення в функціонуванні цих закладів.

Членський склад комісій, робоче ядро яких становили місцеві краєзнавці, загалом сприяв вирішенню організаційно–наукових питань, веденню цілеспрямованої пошукової праці, збереженню й відтворенню кола дослідників української проблематики. Шлях від аматорства до професіоналізму у науці багато провінційних дослідників долали саме в цих установах. Так, викладач історії в Полтавському кадетському корпусі І.Ф. Павловський у місцевій архівній комісії реалізувався як плодovitий автор та організатор наукових досліджень. Він був правителем справ (ученим секретарем) комісії, редактором усіх випусків “Трудов” (1903–1919), активно залучав до творчої роботи молодих.

Інший член Полтавської вченої архівної комісії В.І.Василенко – службовець місцевого кредитного банку – тривалий час займався вивченням сільських верств населення регіону, їх майнового стану, розвитку кустарних промислів й ін. На основі власних експедиційних обстежень, документальних даних архіву Полтавської казенної палати, Рум’янцевського опису, подвірних книг 1841–1867 рр. і перепису 1897 р. остнній проводив порівняльно–статистичні дослідження. В основу його студій, як він зазначав, покладено власно вироблені комбіновані таблиці та форми подвірних карток²². Деякі його публікації були у бібліотеках, підвідомчих Міністерству народної освіти.

Цікаво, що свою науково–дослідницьку роботу В.І. Василенко починав у Київському Відділі Російського географічного товариства. “Я один з дійсних членів Юго–Западного Отдела Императорского географического общества, довелося бути в гуртку піонерів полтавської статистики, а також першим дос-

лідити кустарні сільські промисли на рідній Полтавщині “, – писав він у листі до М.С. Грушевського як голови УНТ²³. З часу закриття у 1876 р. Київського Відділу Російського географічного товариства змогу працювати в певній науковій інституції В.І. Василенко отримав лише після заснування у Полтаві губернської архівної комісії. Він був членом редакції видань останньої²⁴.

Про свої дослідження й наукові проекти В.І. Василенко доповідав на засіданнях комісії, друкував в її виданнях матеріали з історії землеволодіння на Полтавщині²⁵. У грудні 1908 р. він за рекомендацією М.С. Грушевського був прийнятий до УНТ²⁶, а в 1910 р. увійшов до його статистично–економічної секції²⁷.

У Полтавській архівній комісії починав пошуково–наукову роботу випускник Московського університету П.А. Гнедич. Він вивчав фольклор Роменського повіту²⁸.

Добре відомо, яку роль відіграло членство В.Л. Модзалевського в архівних комісіях (Чернігівській – з 1903 р. і Полтавській – з 1904 р.) для становлення його як вченого. О.П. Оглоблин, зазначивши, що він був аматором в історичній науці, вирізняє, як найважливіший, чернігівський період його творчої біографії. “Саме у Чернігові, – писав він, – В.Л. Модзалевський знайшов широке поле для науково–дослідної роботи як у царині генеалогії та археографії, так і в царині історії Гетьманщини, а згодом й геральдики та історії українського мистецтва”²⁹.

До генерації українських учених, творчий шлях яких починався у вчених архівних комісіях, належав і Дмитро Іванович Дорошенко. У становленні цього історика й одного з перших історіографів української національної науки винятково важливу роль мала його діяльність у Катеринославській архівній комісії. Отримавши за рекомендацією А.С. Синявського посаду вчителя історії місцевій комерційній школі, Дмитро Іванович переїхав 1909 р. у Катеринослав та одразу включився в роботу архівної комісії, членом якої став 14 листопада того року. Одразу він був обраний секретарем останньої³⁰ й перебував на цій посаді аж до свого від’їзду в Київ у жовтні 1913 р. Д.І. Дорошенко брав участь у редагуванні її альманаху “Летопись”³¹. Праця в комісії була його першою архівно–джерелознавчою школою, в якій він мав доступ до оригінальних історичних документів і літератури. Тут він познайомився з Д.І. Яворницьким. Учених пов’язували наукові інтереси та особисті симпатії. У Києві Д.І. Дорошенко увійшов у коло членів–засновників місцевої вченої архівної комісії³².

Ще кілька рис, притаманних архівним комісіям споріднювала їх з науковими товариствами. Серед них – сплата членських внесків, проведення засідань і загальних зборів, заслуховування й обговорення доповідей та рефератів й ін. Як і в наукових товариствах, дослідники тут мали певну творчу свободу у розробці тематики відповідно до авторських уподобань та нахилів, і це відбивалося на проблематиці публікацій. Однак існувало одне негласне правило – не виходити поза межі місцевої тематики, особливо – не зачіпати будь–які загальнонаціональні факти, події. Всі дослідження трактувалися як такі, що ведуться на “благо розвитку російської вітчизняної науки”. Декларативний конформізм був формою виживання українознавчих студій.

Спорідненість учених архівних комісій та наукових товариств не обмежувалася формально–структурною подібністю. На практиці вони діяли обопільно, реалізуючи практично–функціональні й пізнавальні, тобто присутні зв’язки та інтереси, притаманні науково–дослідницькій сфері. Чи не найважливішим і тривало діючим наслідком діяльності комісій були та залишаються їх видання, які визначили подальшу історіографічну долю їх наукового доробку. Факт

наявності чи відсутності періодичних видань визначав тоді й зараз впливає на обізнаність науковців з діяльністю вчених цих установ і міру впровадження їх праць у науковий обіг. Так, з діяльністю Київської архівної комісії сучасні дослідники недостатньо обізнані, оскільки вона не встигла розпочати видання своїх праць. Маловідомою з тієї ж причини залишилася робота Харківської та Херсонської комісій.

Одним з важелів формування науки виступав фактор взаємообізнаності з працями різних інституцій, обмін між ними друкованою продукцією. Він був встановлений зокрема між НТШ у Львові й Чернігівською, Катеринославською, Полтавською комісіями і мав досить систематичний характер.

Налагоджуючи зв'язки Катеринославської комісії з Науковим товариством ім. Шевченка, її голова А.С. Синявський та секретар Д.І. Дорошенко писали: “Наше видавництво, присвячене етнографії та історії українського люду Катеринославщини, виглядає дуже скромно поруч з високоцінними публікаціями НТШ, але може й наша “Летопись” дасть цінне для вивчення питань культурно-історичного життя українського народу, і в тій надії з особливою приємністю приступаємо до духовних взаємин з науковою інституцією, що служить огнищем українського наукового і культурно-просвітнього життя”³³. У лютому 1909 р. архівна комісія в Катеринославі отримала від Наукового товариства ім. Шевченка сім томів “Жерел до Історії України-Руси” та два випуски “Хроніки”.

Принагідно згадаємо що й деякі російські архівні комісії та архіви також мали взаємообмін друкованою продукцією з НТШ. Серед них – Смоленська, Нижньгородська, Владимирська комісії. На листах-запитах, що надходили від них до Товариства, збереглися помітки олівцем, зроблені М.С. Грушевським. Приміром, на листі від 11 травня 1900 р. від Нижньгородської архівної комісії, яка надсилаючи свої видання до НТШ, просила вислати їй праці останнього, рукою Михайла Сергійовича помічено: “Жерела і Пам’ятки”, що означало відправити по тому з цих серій³⁴. У вересні 1901 р. ця ж комісія повідомляла, що нею отримано від Товариства II, III та IV книги шістнадцятого тому “Записок НТШ” та п’ятий випуск “Хроніки НТШ” німецькою мовою³⁵. Московський архів Міністерства юстиції в червні 1906 р. отримав від Товариства дев’ять томів його видань і вислав 23 томи своїх у Львів³⁶.

Петербурзький Археологічний інститут, у віданні якого перебували всі російські вчені архівні комісії, також досить швидко встановив обмін своїх видань з Товариством. У жовтні 1898 р., приславши у Львів збірники своїх праць, інститут просив надіслати йому “Записки НТШ”³⁷. Навесні 1899 р. його директор М.В. Покровський сповіщав про одержання видань товариства й відправку в Львів п’яти випусків “Сборника Археологического института” та восьми випусків “Вестника археологии и истории”. Отже, створювалися передумови для просування української наукової продукції у ширші професійні кола. Зважаючи на те, що в Петербурзі на рубежі XIX – XX ст. існувала 1,5-тисячна українська громада, значну частину якої становили науковці, діяли студентські академічні гуртки з українознавства й було відкрито українську книгарню, надіслані до столиці україномовні видання принагідно могли ними використовуватися.

І все ж офіційні зв’язки архівних комісій з українськими національними товариствами (НТШ та УНТ) були редукованими. Як більш розгорнуті й органічно сталі їх можна кваліфікувати, лише враховуючи те, що стосунки між ними набирали не прямих, а опосередкованих форм – шляхом обопільного членства певного кола вчених у різнотипних наукових інституціях. Так,

В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, М.І.Петров, В.Є.Данилевич, Л.В.Падалка, М.Ф.Сумцов, В.Л.Модзалевський, А.В.Верзилов, М.П.Василенко та ін. одночасно були членами кількох архівних комісій, НТШ, УНТ й інших наукових товариств. Завдячуючи їм, на сторінки видань комісій час від часу потрапляла інформація про український науковий рух та його визначних діячів.

Оскільки до складу архівних комісій входили вчені, які одночасно належали до різних наукових товариств, у тому числі до НТШ у Львові й УНТ у Києві, давалося здійснювати певні спільні проекти і доводити їх до завершеного археографічного опрацювання. Так було з новим виданням щоденника гене-ального підскарб'я Якова Марковича (1696–1770), який він вів впродовж 1717–1767 рр. Ця пам'ятка – одне з високо оцінюваних фахівцями джерел до української сторії ХУІІІ ст. В.С.Іконников в останньому томі свого “Опыта русской историографии”, в основу якого були покладені його лекції для студентів иївського університету (неопублікований рукопис цього тому праці досі зберігається у Санкт–Петербурзькому філіалі Російської Академії наук), зазначав, часина записів Якова Андрійовича Марковича втрачена, але й те, що залишилося для дослідників має непересічну вагу³⁸. Потреба в новій (на додаток до вже існуючих осківської 1859 р. – за редакцією Олександра Михайловича Марковича та київської – за редакцією Олександра Матвійовича Лазаревського, здійсненої ним упродовж 1893, 1895 та 1897 рр.) публікації Щоденника Я.Марковича зумовлювалася рядом обставин. По–перше, попередні публікації були неповними. Видання О.М. Марковича, обіймаючи хронологічно весь щоденник, передавав його текст вибірково. Крім того останній вийшов у перекладі російською мовою. Тритомне видання, здійснене О.М.Лазаревським, текстуально було більш повним, але воно включало лише першу частину щоденника. Сам автограф генерального підскарб'я зберігався в його нащадків у фамільному архіві й тому фактично був недоступним для дослідників.

Необхідність у новому виданні відчувалася українськими дослідниками Гетьманщини, коло яких розширювалося, в тому числі й за рахунок галицьких істориків. Питання про нове видання щоденника ініціювалося УНТ, кілька разів воно обговорювалося в Археографічній комісії НТШ у Львові. За дорученням цих інституцій, Микола Прокопович Василенко увійшов у контакт з власником рукопису та отримав згоду на його публікацію. Оригінал був переданий Вадиму Львовичу Модзалевському для редакційного опрацювання. В грудні 1911 р. на загальних зборах УНТ М.П.Василенко доповідав про хід справи з виданням щоденника Я.Марковича. Було прийнято рішення про передачу його для друку Археографічній комісії НТШ³⁹. На засіданнях останньої М.С.Грушевський інформував про хід справи, яка набирала затяжного характеру⁴⁰.

Чи не найважливіша роль у реалізації проекту належала В.Л.Модзалевському. На той час він займав посаду правителя справ (вченого секретаря) Чернігівської комісії, мав досвід роботи з фамільними архівами, виробив власну методику передачі історичних текстів. Окрім того він був членом УНТ і НТШ, входив до складу Археографічної комісії останнього, й без його участі даний видавничий проект не був би здійсненим. Оцінюючи внесок у справу чернігівця, Археографічна комісія НТШ у передмові до публікації щоденника Якова Марковича зазначала, що “всю видавничу роботу прийняв на себе член Комісії д. Вадим Модзалевський”⁴¹. М.С.Грушевський і М.П.Василенко, певно, також працювали над текстами щоденника, при підготовці його до друку та обміювалися думками з приводу методики В.Модзалевського. То-

дішнє листування вчених засвідчує, що вони помічали деякі неточності, допущені останнім, і відповідно його поправляли⁴².

З метою першочергового надання можливості дослідникам вповні користуватися цінною історичною пам'яткою видавці спочатку надрукували другу частину "Щоденника", яка охоплює 1735–1740 рр., та не публікувалася О.М. Лазаревським. Отже, завдяки співпраці представників різних наукових інституцій бул ліквідовано одну з прогалин української археографії.

Пильну увагу наукових товариств й окремих українських видань привертала публікації вчених з архівних комісій. Вони анонсувалися на сторінках "Записок НТШ", "Літературно–наукового вістника", "Киевской старины", "Записок УНТ", журналу "Україна" та інших часописів. Наукове товариство ім. Шевченка не обходило увагою жодну таку публікацію. С.Ф. Томашівський, крім кількох рецензій на праці Київської Археографічної комісії (1900 р., 1903 р.), надрукував у Записках НТШ рецензійні відгуки на видання Таврійської вченої архівної комісії⁴³. На засіданні Історично–філософської секції НТШ В.Дорошенко виступив з критичним розбором "Систематического покажчика до "Киевской старины", виданого Полтавською вченою архівною комісією⁴⁴.

Неабиякий інтерес серед українських наукових кіл викликав виданий 1912 р. Полтавською вченою архівною комісією "Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины ХУІІІ века", підготовлений досвідченим дослідником старовини І.Ф. Павловським. Це оригінальне видання подавало біографії 433 письменників, публіцистів, науковців, які походили з Полтавщини або проживали й творили тут. Інтерес зумовлювався тим, що ідея підготовки біографічного словника українських діячів була сформульована вже давно: спочатку В.Б.Антоновичем (1874), згодом П.С.Єфименком (1886), а матеріали до персоналій готувалися великою кількістю науковців під керівництвом М.С.Грушевського. За мемуарними свідченнями деяких з них, до друку був готовий перший том, але його видання не відбулося.

У цьому контексті зрозумілішими стають напрями критичних зауважень рецензентів. Приміром, С.О.Єфремов, який у свій час опрацьовував матеріали до біографічного словника в гуртку В.Б.Антоновича, у критичній замітці на Словник І.Ф.Павловського відзначив гостру потребу в працях такого типу. Однак він зауважив, що вони вимагають копіткої роботи, особливо у разі, коли готуються одним автором. Побіжно рецензент зазначив, що в Словнику відсутні матеріали про О.Я.Кониського, Д.Д.Пильчикова, В.Г.Короленка, І.В.Лучицького, які хоча і не були уродженцями Полтавщини, але, проживаючи там певний час, залишили слід у місцевому житті⁴⁵. С.О.Єфремов висловив побажання при перевиданні праці більш рівномірно й повно укласти матеріали про окремих діячів з тим, щоб книга більше відповідала науковому призначенню довідників.

Інший рецензент – В.В.Дорошенко – також розглядав словник під кутом зору його українознавчого навантаження, цінності викладених біографічних матеріалів для подальшого дослідження проблеми формування української інтелігенції, з'ясування питомої ваги відповідної тематики в авторському доробку полтавчан за півтора століття. Ретельно проаналізувавши Словник, він виявив, що з 433 осіб, про яких подано біографічні матеріали, лише 46 можна віднести до числа найвидатніших діячів української культури, ще 40 – до менш вагомих, але усіх їх разом було значно більше. Даремне, на думку рецензента, укладач залишив поза увагою працівників місцевої преси, більшість співробітників земських та міських видань, авторами яких

були статистики, агрономи, лікарі⁴⁶.

В.В.Дорошенко слушно зазначив, що “саме видання цією офіційною урядовою інституцією (архівною комісією – 3.3.) посуває вперед віз українського національного розвитку”⁴⁷. Можна припустити, що критичні зауваження були сприйняті І.Ф.Павловським. Наступного року Полтавська архівна комісія випустила підготовлене ним “Первое дополнение к Биографическому словарю писателей и ученых Полтавской губернии с половины 18 века”, яке містило ще 84 біографії діячів регіону.

Вчені архівні комісії в Україні, як і будь-які наукові інституції, мали велику інерційну силу. Більшість їх зберігала звичний ритм роботи навіть з початком світової війни, але не витримала випробовувань лютневої революції 1917 р., коли з крахом старої системи припинилося їх фінансування, порушилися усталені зв'язки. Важливо зазначити, що фахівці не відійшли від своєї справи. Вони продовжували свою працю у філіях УНТ, що продовжувало діяти в Києві та почало створювати свої відділи у провінції. Так, Товариство “перетягло” до себе чимало сил з Полтавської архівної комісії, й тому 1919 р. став останнім в її існуванні⁴⁸.

Отже, розгляд учених архівних комісій в організаційному аспекті дає додатковий вимір для оцінки їх місця і ролі у науці. Він підтверджує, що їх творчий членський склад увібрав у себе практично всіх місцевих учених та найвидатніших представників української науки. Працюючи в різних закладах, вони, притримуючись національних цінностей та проектів, творили своїми працями, контактами, зв'язками єдиний науковий простір.

Інституційна форма вчених архівних комісій визначалася політично-владним та адміністративним станом суспільства, але, розгортаючись у практичній діяльності своїх членів, виявляла спорідненість з науковими товариствами. Попри певну редукованість архівних комісій як наукових асоціацій задіяні в них інтелектуальні ресурси надавали стабільної тяглості пошуковій, авторсько-дослідницькій та видавничій діяльності цих інституцій в Україні. Безумовно, вони своєю досить різноманітною діяльністю розширювали й урізноманітнювали національний науковий простір. Спрямованість учених архівних комісій на дослідження власне української проблематики, збереження й оновлення молодими силами кола її дослідників у всіх регіонах Східної України посилювали цю функцію.

---

¹ Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Київська старовина. - 1992. - № 6. - С. 110.

² Василенко М. Калачов Николай Васильевич // Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. Биографии: В 12 т. - М. - 1994. - Т. - 5. - С. 495.

³ Синявський А. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Синявський А.С. Вибрані праці. - К. - 1993. - С. 99.

⁴ Институт рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. (ІР НБУВ) - Ф. 83, од. зб. 11, арк. 8-зв.; Каманин И. Записка об учреждении в Киеве ученой архивной комиссии. Отд. оттиск из журн. "Военно-исторический вестник". К. - 1912.- Кн. 1.- С.6.

⁵ Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - 1903.- Вып. 5.- С. 123.

⁶ Список почетных и действительных членов Полтавской архивной комиссии на 1 января 1905 г. Приложение // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава. - 1905. - Вып. 1. - С. 1-3. (римск. паг.)

⁷ Хроніка. Наукове життя в Чернігові (1914-1924) // Україна. - 1925.- Кн. 3.- С. 181.

-
- 8 Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии. - Чернигов. - 916. - С. 12.
- 9 *Синявський А.* Вказана праця. - С. 106.
- 10 Отчет Киевской ученой архивной комиссии за 1914 год // Публікація І.Симоненка // Київська старовина. - 2000. - № 4. - С. 146.
- 11 Протоколы заседаний архивной комиссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава. - 1903.- Вып. 1.- С. 2. (римск. паг.).
- 12 Список членов комиссии в 1913 г. Приложения // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава. - 1914.- Вып. 11. - С. 13.
- 13 Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904-1915). Бібліографічний довідник. - К. 1991.- С. 3.
- 14 IP НБУВ. - Ф. 225, од. зб. 142, арк. 1.
- 15 Там само. - Ф. XXIX, од. зб. 743, арк. 1.
- 16 Протоколы заседаний архивной комиссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава. - 1903. - Вып. 1.- С. 2. (римск.паг.).
- 17 Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии //Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов. - 1903.- Вып. 5.- С.77-79.
- 18 *Синявський А.* Вказана праця. - С. 102.
- 19 *Астряб М.Г.* Процессы Андрея Марковича // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава. - 1909. - Вып. 6. - Ч. 1. - С. 80.
- 20 Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // //Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов. - 1903.- Вып. 5.- С. 85.
- 21 Отчет Киевской ученой архивной комиссии за 1914 год. - С. 147.
- 22 *Василенко В.И.* Посполитые Гадячского казачьего полка по описи 1785 г., хранящейся в архиве Полтавской казенной палаты // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава.- 1910. - Вып. 6.- Ч. 2.- С. 149.
- 23 ЦДА України у Києві. - Ф. 1235, оп. 1, спр. 305, арк. 52.
- 24 Протоколы заседаний архивной комиссии //Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - 1905. - Вып. 1.- С. 7 (римск. паг.)
- 25 *Василенко В.* К истории размежевания земель в Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии - 1905.- Вып.1.- С.3-4 (римск. паг); Василенко В.И. Деревянный инвентарь в 1900 г. в Полтавской губернии // Там само. - 1909.- Вып. 6.- С.31-36.
- 26 IP НБУВ - Ф. X, од. зб. 32919, арк. 12- зв.
- 27 Хроніка "Українського наукового товариства у Києві" // Записки Українського наукового товариства у Києві. - 1911.- Кн. 9. - С. 125.
- 28 *Павловский И.Ф.* Отчет архивной комиссии за 1913 год. Приложения // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава. - 1914. - Вып. 9.- С.7.
- 29 *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. - 1966. - Ч. 3-4 (11-12).- С. 13.
- 30 Протокол № 15 заседаний Екатеринославской ученой архивной комиссии//Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - 1910.- Вып. - 6. - С. 249.
- 31 *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. 1901-1914.- Вінніпег.- 1949. - С. 124.
- 32 Отчет Киевской ученой архивной комиссии за 1914 г. - С. 146.
- 33 ЦДА України у Львові. - Ф. 309, оп. 1, спр. 156, арк. 15.
- 34 Там само. - арк. 1.
- 35 Там само. -арк. 6.
- 36 Там само. -арк. 10.
- 37 Там само. - арк. 4.
- 38 *Войцехівська І.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії. - К.-1999.- С. 142,143.
- 39 IP НБУВ. - Ф. X, од. зб. 32919, арк. 34.
- 40 Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка. - 1912. - Ч. 52. - С. 15.
- 41 Від Комісії. Дневник Якова Марковича // Жерела до історії України-Руси. Видає Археографічна комісія НТШ. - Київ-Львів. - 1913. - Т. 22. - С. 5 (римск. паг.).
- 42 ЦДА України у Києві. - Ф. 1235. - оп. 1. - спр. 375. - арк. 44, 65.
- 43 *Бортняк Н.* Матеріали до бібліографії наукових праць Степана Томашівського // Записки Наукового товариства імені Шевченка. - 1997. - Т. 233.- С. 274, 276, 283.
- 44 Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка. - 1912. - Ч. 51. - С. 11.
- 45 *С. Е. [С.Ефремов] И.Ф.Павловский.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Изд. Полтавской ученой архивной комиссии. Стр.У1 +238. Полтава. 1912. // Украинская жизнь. - 1912. - № 7 - 8. - С. 142.
- 46 *Дорошенко В. И.Ф.Павловский.* Краткий биографический словарь ученых и писате-

---

лей Полтавской губернии с половины ХУІІІ века. Изд. Полтавской ученой архивной комиссии. Стр. У1 +238. Полтава. 1912. // Записки НТШ - 1913.- Т. 115. - Кн. 3. - С. 199.

⁴⁷ Там само. - С. 197.

⁴⁸ Хроніка. Наукове життя в Полтаві. 1914-1924 // Україна. - 1926.- Кн.1-2.- С. 230.